

Sytuacja prawna Karaimów w Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej w świetle aktów ustawodawczych*

Wprowadzenie

Druga Rzeczpospolita była ostatnim okresem w dziejach Polski, w którym struktura etniczna i religijna była bardzo zróżnicowana. Uznanie przez państwo odmienności etnicznej czy religijnej wywołało nagłą potrzebę przygotowywania odrębnych aktów prawnych dla poszczególnych mniejszości. Poszanowanie wolności i swobody w funkcjonowaniu mniejszości narodowych i wyznaniowych nakładały na Polskę ustawy międzynarodowe (m.in. traktat wersalski)¹, z których inkorporowano szereg praw do konstytucji marcowej uchwalonej w 1921 r.

Wśród grup etnicznych zamieszkujących tereny Drugiej Rze-

* Artykuł został przygotowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2011/03/B/HS6/03480.

¹ Traktat o ochronie mniejszości z 28 czerwca 1919 r., jako ustawa międzynarodowa został podpisany przez Polskę wraz z Traktatem Pokoju i zawierał jednostronne zobowiązania wobec Mocarstw Sprzymierzonych i Stowarzyszonych. Artykuły zawarte w Traktacie regulowały kwestie związane z: ochroną życia i wolności; tolerancją religijną. Dokument gwarantował możliwość używania własnego języka w życiu prywatnym i publicznym. Regulował kwestie związane ze szkolnictwem; zakładami religijnymi, dobroczynnymi i społecznymi; udziałem mniejszości w podziale funduszy publicznych oraz uwzględniał prawa Żydów. Traktat rząd polski traktował jako prawa narzucone i ingerujące w suwerenność państwa i na XV Zgromadzeniu Ligi Narodów w 1934 roku zażądał zastąpienia tych norm prawami narodowymi oraz oświadczył, że wstrzymuje się od realizacji współpracy międzynarodowej w wykonywaniu postulatów wersalskich. Na ten temat szerzej vide: F. Brzeziński, *Prawa mniejszości Komentarz do Traktatu z dn. 28 czerwca 1919 r. pomiędzy Polską a Głównymi Mocarstwami*, Warszawa 1920; H. Kissinger, *Dyplomacja*, Warszawa 1996; S. Mauersberg, *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918 – 1939*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968.

czypospolitej byli Karaimi, jedna z najmniejszych mniejszości narodowych i niechrześcijańskich grup wyznaniowych².

Karaimi tworzyli odrębną grupę wyznaniową, założycielem wyznania karaimskiego był Anan Ben Dawid z Bagdadu urodzony w VIII wieku. Religia Karaimów opiera się na Starym Testamencie, odrzucają oni Talmud i wszelkie komentarze biblijne przyjęte przez Żydów. Wyznanie karaimskie zostało przeniesione do Azji Mniejszej, Kaukazu i Krymu. Etnicznie Karaimi polscy są pochodzenia tureckiego, za czym przemawiał ich typ antropologiczny, folklor, kultura materialna. O przynależności Karaimów do ludów tureckich świadczy również język zachodnio – karaimski należący do kipczackiej grupy języków tureckich, którym posługiwali się Karaimi w życiu codziennym i częściowo w liturgii i który występował w dwóch dialektach: trocki (północne) i łucko – halicki (południowe)³.

Karaimi zamieszkujący Koronę i Litwę wywodzą się od Chazarów, a na tereny Wielkiego Księstwa Litewskiego zostali sprowadzeni z Krymu za sprawą akcji osadniczej prowadzonej przez księcia Witolda, który celowo osiedlał ich na północy wzdłuż granicy z Zakonem Krzyżackim. W XVI wieku Karaimi zamieszkiwali Derażne, Halicz, Kukizów, Lwów, Łuck, Ołyka, Birże, Kowno, Nowe Miasto, Poniewież, Poswol, Szawle, Troki, Wilno⁴. W XVII szacowano, że na terenie Rzeczypospolitej funkcjonowały 32 gminy karaimskie⁵. Karaimi trudnili się przeważnie rolnictwem, drobnym handlem i rzemiosłami. Spełniali sumiennie swój obowiązek wobec nowej ojczyzny, walcząc wraz z innymi współobywatelami

² Na temat historii osadnictwa i dziejów obrzędowości religijnej Karaimów vide: G. Pełczyński, *Karaimi polscy*, Poznań 2004; idem, *Najmniejsza mniejszość. Rzecz o Karaimach polskich*, Warszawa 1995; A. Dubiński, *Caraimica Prace karaimoznawcze*, Warszawa 1994; *Karaimi III Pieniężnieńskie Spotkania z Religiami: (materiały z sesji naukowej)*, red. A. Dubiński, E. Śliwka, Pieniężno 1987; S. Gąsiorowski, *Karaimi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII wieku*, Kraków-Budapeszt 2008; *Karaimi*, red. B. Machul-Telus, Warszawa 2012.

³ *Karaimi, karaimski język*, [w:] *Ludy i języki świata*, PWN Leksykon, red. K. Damm, A. Mikusińska, Warszawa 2000, s. 111.

⁴ S. Gąsiorowski, op. cit., s. 182.

⁵ J. Smoliński, *Karaimi i bożnica ich w Łucku*, Warszawa 1912, s. 11.

w jej obronie. Do końca XVII wieku Karaimi intensywnie rozwijali się pod względem kulturowym i gospodarczym, dopiero w początkach XVIII wieku w wyniku licznych wojen, najazdów tatarskich i wyniszczających epidemii ich liczba zaczęła się gwałtownie zmniejszać⁶. Po rozbiorach pozostały jedynie gminy karaimskie w Łucku, Trokach i Wilnie (zabór rosyjski), oraz w Haliczu w zaborze austriackim.

Karaimi w Drugiej Rzeczypospolitej, byli niewielką liczebnie grupą religijną liczącą około 1500 osób. Zamieszkiwali głównie w województwie wileńskim, wołyńskim i na terenach województwa lwowskiego. Życie religijne skupione było wokół działalności czterech gmin wyznaniowych w Trokach, Wilnie, Łucku i Haliczu⁷.

W Drugiej Rzeczypospolitej intensywnie rozpoczęli swoją działalność w ramach gmin wyznaniowych i organizowali nowe ośrodki oświatowo – kulturalne. W 1924 r. dzięki staraniom Wileńskiego Stowarzyszenia Karaimów zaczęto wydawać czasopismo społeczno-naukowe *Mysł Karaimska*. W Wilnie z inicjatywy Seraja Szapaszała powołano Towarzystwo Miłośników Historii i Literatury Karaimskiej. W Łucku, staraniem działacza i pisarza Aleksandra Mordkowicza, ukazywało się czasopismo w języku karaimskim *Karaj Avazy* (Głos Karaima). Karaimi pomimo silnych wewnętrznie więzi religijnych i odrębności etnicznej określali siebie jako Karaimi – Polacy, podkreślając tym samym patriotyzm poprzez przejawiający się proces asymilacji⁸.

Wobec potrzeb religijnych i kulturowych Karaimów, uregulowanie sytuacji prawnej społeczności karaimskiej było jednym z podstawowych i fundamentalnych kierunków działalności Karaimów jak i Rządu Polskiego w okresie międzywojennym.

⁶ S. Gašiorowski, op. cit., s. 186–187.

⁷ Jeszcze przed 1914 r. istniały dwa odrębne hachanaty: jeden na Krymie w Eupatorii a drugi w Trokach, który nie był obsadzony przez hachana.

⁸ A. Sulimowicz, *Karaimi w Polsce i na Litwie (do 1945 roku)*, [w:] *Karaimi III Pieniężnieńskie Spotkania z Religiami: (materiały z sesji naukowej)*, red. A. Dubiński, E. Śliwka, Pieniężno 1987, s. 25.

Sytuacja prawna grup wyznaniowych w Drugiej Rzeczypospolitej w świetle prawa konstytucyjnego

Równość wszystkich obywateli wobec prawa i urzędów publicznych miało szczególne znaczenie i uzasadnienie w wieloetnicznej strukturze Drugiej Rzeczypospolitej. Według spisu powszechnego z 30 października 1921 r. 69, 2% stanowiła ludność pochodzenia polskiego, zaś 30,8% inne grupy etniczne – wśród których 14,3% reprezentowała ludność ukraińska, 7,8% żydowska, 3,9% białoruska, 3,9% niemieckiej oraz 0,9% inna. Karaimi statystycznie zaliczani byli do kategorii *inne* wspólnie ze skupiskami ludności czeskiej, litewskiej, słowackiej, ormiańskiej i tatarskie⁹. Natomiast Karaimi byli zaliczani do grup wyznaniowych prawnie uznanych w Drugiej Rzeczypospolitej, do których zaliczano wyznanie: rzymskokatolickie, greckokatolickie, ewangelicko-augsburskie, staroobrzędowe, prawosławne, judaistyczne, islamskie oraz karaïmskie.

W związku ze zróżnicowaną etnicznie i religijnie strukturą państwa wszystkie grupy o charakterze mniejszości narodowych czy wyznaniowych musiały posiadać odrębne przepisy prawne. Uregulowanie sytuacji prawnej mniejszości karaïmskiej było szczególnie ważną potrzebą, ponieważ przed uchwaleniem Konstytucji podlegały one przepisom państw zaborczych, które ograniczały

⁹ Według Jerzego Tomaszewskiego w Drugiej Rzeczypospolitej było 35,4% mniejszości, zaś Janusz Żarnowski podaje 34%. Henryk Chałupczak i Tomasz Browarek szacują liczbę mniejszości na 11, 2 mln stanowiącą 35, 1% społeczeństwa w tym Ukraińców około 5 mln, Żydów 3,1 mln, Białorusinów 1,9 mln, Niemców 830 tys., Litwinów 180 tys., Rosjan 100 tys., Czechów 40 tys., Cyganów 30 tys., Słowaków 7 tys., Ormian 5,5 tys., Tatarów 5 tys. oraz Karaïmów 1 tys., vide: J. Żarnowski, *Spoleczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1973; idem, *Spoleczeństwo polskie Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1973; idem, *Spoleczeństwo Polski międzywojennej*, Warszawa 1969; *Polska 1918 – 1939. Praca – technika – społeczeństwo*, Warszawa 1990; *Spoleczeństwo i kultura II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1982; J. Tomaszewski, *Rzeczypospolita wielu narodów*, Warszawa 1985; idem, *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w latach 1918 – 1939*, Warszawa 1985; idem, *Mniejszości narodowe w Polsce w XX wieku*, Warszawa 1991; M. Hołuszko, *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce*, Warszawa 1992; H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918 – 1995*, Lublin 2000, s. 22.

swobodę kulturową i możliwości zrzeszania się. W związku z tym jeszcze przed ogłoszeniem niepodległości rozpoczęto prace nad konstytucją państwa, w której zwrócono uwagę na mniejszości narodowe i prawnie uznane grupy wyznaniowe.

17 stycznia 1917 r. Tymczasowa Rada Stanu Królestwa Polskiego powołała komisję sejmowo – konstytucyjną, której podstawowym oraz jedynym zadaniem było przygotowanie odpowiednich projektów konstytucyjnych. Przez trzy miesiące szczególnie analizowany był projekt opracowany przez prof. prawa Stefana Cybichowskiego, który najbardziej odpowiadał oczekiwaniom stawianym przyszłej konstytucji¹⁰. Sytuację prawną grup wyznaniowych zawierał rozdział IV i zamieszczone w nim artykuły: 77 – 81 oraz 86. Kolejne artykuły w projekcie konstytucji były wzorowane na prawie państw zaborczych lub na ustawie konstytucyjnej Królestwa Warszawskiego. Artykuł 77 projektu, który brzmiał:

Wolność wyznania jest poręczona. Nikt nie może być zmuszany do udziału w czynnościach lub obrządkach kościelnych, o ile nie podlega władzy osoby, która prawo do przystosowania przymusu upoważnia. Wolności wyznania nie wolno używać w sposób naruszający ustawy. Obowiązki publiczne obywatela nie mogą doznać uszczerbku z przyczyn jego wyznania,

był odtworzeniem ustępu 3 artykułu 13 austriackiej ustawy zasadniczej z dnia 21 grudnia 1867 r. Kolejny, 78 artykuł projektu konstytucji dotyczący sytuacji grup wyznaniowych zwracał uwagę, że różnica wyznania nie może być powodem wyłączenia obywatela od używania praw, wszystkim obywatelom służącym, był sparafrazowanym zakończeniem części artykułu 5 Statutu Organicznego dla Królestwa Polskiego z dnia 26 lutego 1832 r.¹¹ Projekt pomimo naniesionych ostatecznych poprawek i zgodności nie został wprowadzony w życie w związku z konfliktami politycznymi na terenie okupacji niemieckiej i austriackiej.

¹⁰ J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym mniejszości wyznaniowych*, Warszawa 1937, s. 30.

¹¹ Ibidem.

Otwarty przez Józefa Piłsudskiego Sejm Ustawodawczy dnia 10 lutego 1919 r. przyjął tymczasowe zasady funkcjonowania państwa określane jako *Mała Konstytucja* i jednocześnie rozpoczęto intensywne prace nad opracowaniem pełnej wersji konstytucji.

W pierwszej dekadzie lipca 1920 r. rozpoczęła się dyskusja plenarna nad charakterem konstytucji. Przez kolejne lata trwały nadal prace nad stworzeniem konstytucji w Drugiej Rzeczypospolitej. Jednak dopiero oddalenie groźby bolszewickiej oraz uspokojenie się sytuacji między partiami politycznymi w znacznym stopniu przyspieszyło pracę nad konstytucją państwa, którą 17 marca 1921 r. uchwalił uroczyście Sejm Ustawodawczy. Konstytucja RP już w preambule zapewniała równość, poszanowanie pracy, należne prawa i opiekę obywatelom. Obowiązkiem obywateli była wierność wobec państwa, przestrzeganie prawa oraz służba wojskowa. Prawo konstytucyjne gwarantowano jednocześnie ochronę życia, nietykalność bez różnicy na pochodzenie, płeć, narodowość, rasę czy religię, wolność miejsca zamieszkania, słowa, publikacji i stowarzyszeń. Szczególnie podkreślano równość obywateli wobec prawa, gdzie urzędy publiczne miały być w równej mierze dostępne dla wszystkich¹², co miało szczególne znaczenie w etnicznie zróżnicowanej Drugiej Rzeczypospolitej.

Sytuację prawną kościołów i związków wyznaniowych w Polsce określała Konstytucja RP z 17 marca 1921 roku w rozdziale V o powszechnych obowiązkach i prawach obywatelskich. Istotny w kwestiach zróżnicowania etnicznego i religijnego był artykuł 109 *Konstytucji marcowej*, w którym gwarantowano obywatelom prawo zachowania swej narodowości oraz pielęgnowania swojej mowy i właściwości narodowych.

Odrębne ustawy państwowe zabezpieczą mniejszościom narodowym w Państwie Polskim pełny i swobodny rozwój ich właściwości narodowościowych przy pomocy autonomicznych związków mniejszości o charakterze publiczno-prawnym w obrębie związ-

¹² *Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1921, nr 44, poz. 267.

ków samorządu powszechnego¹³.

Również artykuł 111 legalizował możliwość wyznawania swojej religii i podkreślał, że

wszyscy mieszkańcy Państwa Polskiego mają prawo wolnego wyznawania zarówno publicznie jak i prywatnie swej wiary i wykonania przepisów swej religii lub obrządku, o ile to nie sprzeciwia się porządkowi publicznemu ani obyczajowości publicznej¹⁴.

W budowaniu relacji pomiędzy Państwem a grupami religijnymi istotny był artykuł 115 Konstytucji:

Kościół mniejszości religijnych i inne prawie uznane związki religijne rządzą się same własnymi ustawami, których uznania Państwo nie odmówi, o ile nie zawierają postanowień sprzecznych z prawem. Stosunek Państwa do tych Kościołów i wyznań będzie ustalany w drodze ustawowej po porozumieniu się z ich prawnymi reprezentacjami¹⁵.

Artykuł 115 w ustępie drugim określił, iż stosunek Państwa do kościołów i wyznań będzie ustalony w drodze ustawowej po porozumieniu się z prawnymi reprezentantami danego wyznania. Na mocy wspomnianego artykułu tworzono kolejne odrębne ustawy określające sytuację prawną wyznań uznanych przez Państwo.

Jednocześnie warto zwrócić uwagę na fakt, że pomimo zmian zachodzących w strukturze politycznej *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 23 kwietnia 1935 roku* w swym rozdziale XIV art. 81 utrzymała w mocy artykuły 99 oraz 109–118 Konstytucji z 1921 roku¹⁶.

Polskie ustawodawstwo dotyczące poszczególnych wyznań tworzono powoli. Pierwszy polski akt prawny w tym zakresie został wydany 7 lutego 1919 r. Naczelnik Państwa Józef Piłsudski, jeszcze przed otwarciem obrad Sejmu Ustawodawczego, wy-

¹³ „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1921, nr 44, poz. 267, art. 109.

¹⁴ Ibidem, art. 111.

¹⁵ Ibidem, art. 115.

¹⁶ Ibidem.

dał dekret *O zmianach w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na terenie b. Królestwa Kongresowego*. Prośbę o tą regulację wnieśli sami zainteresowani. W 1925 r. Sejm i Senat zatwierdził konkordat zawarty ze Stolicą Apostolską, a w 1928 r. przyjęto ustawę dotyczącą Wschodniego Kościoła Staroobrzędowców. W 1935 r. Sejm IV kadencji podjął zainicjowaną przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego sprawę regulacji prawnej funkcjonowania dwóch niechrześcijańskich związków religijnych: mużulmańskiego i karaimskiego, która zakończyła się podpisaniem Ustaw w 1936 r. 25 listopada 1936 r. został opublikowany dekret Prezydenta RP o Stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP. Trwały prace nad ustawą dotyczącą Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, sfinalizowane dopiero w 1938 r.¹⁷

Proces legislacyjny aktów prawnych dla Karaimów w Drugiej Rzeczypospolitej

Uregulowania sytuacji prawnej społeczności karaimskiej w Polsce było spowodowana potrzebą religijnych praktyk małej liczebnie grupy oraz znacznym poziomem lojalności Karaimów wobec państwa polskiego, co było potwierdzane licznymi przywilejami nadawanymi Karaimom przez królów¹⁸ i jednocześnie przekła-

¹⁷ J. Sawicki, op. cit., s. 170–240.

¹⁸ Karaimi w dawnym Wielkim Księstwie Litewskim sytuację prawną mieli uregulowaną poprzez przywileje generalne książąt litewskich i królów polskich. Ważne były również ustawy sejmowe, synodalne i miejskie. Sytuację regulowało również wewnętrzne prawo karaimskie oparte na prawie możeszowym, uchwały Waad arba aracot (Żydowskiego Sejmu Czterech Ziemi) działającego w latach 1580 – 1764 i Waad medina Lite (Sejmu Żydów Litewskich) działającego w latach 1623–1764. Jeden z pierwszych przywilejów generalnych nadał Karaimom prawdopodobnie książę Witold. Jednym z najistotniejszych był dokument Kazimierza Jagiellończyka, który zrównywał Karaimów w prawach, które przysługiwały chrześcijanom mieszkającym w Trokach, Wilnie i Kownie. Karaimi mieli możliwość wyboru własnego wójta, który sprawował pieczę nad współwyznawcami i podlegał jedynie jurysdykcji księcia. Karaimom przysługiwała także połowa dochodów z wagi miejskiej i woskobojni. Zrównani w prawie podatkowym płacili takie same podatki jak i inni mieszkańcy. Przywilej Kazimierza Jagiellończyka został potwierdzony kolejno przez czte-

dało się na postawę życzliwości władz państwowych w Drugiej Rzeczypospolitej¹⁹. Przepisy regulujące działalność wyznania karaimskiego w Polsce musiały być dostosowane do ówczesnego organizmu państwowego i jednocześnie uwzględniać potrzeby religijne i kulturowe samych Karaimów²⁰. Uregulowanie sytuacji prawnej społeczności karaimskiej wynikało także z faktu stosowania nieaktualnych i nie odpowiadających potrzebom Drugiej Rzeczypospolitej a nadal obowiązujących przepisów rosyjskich, zawartych w części pierwszej tomu XI par. 1261–1298 Zbioru Praw byłego Cesarstwa Rosyjskiego. W związku z powyższym nastąpiła potrzeba unifikacji prawnej, szczególnie, że gminy wyznaniowe w Trokach, Łucku i Wilnie podlegały przepisom byłego Cesarstwa Rosyjskiego natomiast gmina wyznaniowa w Haliczu posiada odrębny statut, nadany jej jeszcze przez Austrię²¹.

Wobec potrzeby uregulowania sytuacji prawnej sami Karaimi podejmowali działania w celu przyspieszenia prac legislacyjnych. Rozumiejąc znaczenie aktu prawnego, który umożliwiłaby pełną formalną realizację praktyk religijnych natychmiast po ogłoszeniu Konstytucji marcowej Zarząd Wileńskiego Stowarzyszenia Karaimów pod przewodnictwem Emanuela Kobeckiego, na podstawie artykułu 115 Konstytucji opracował projekt Tymczasowych Przepisów o Stosunku Rządu do Związku Religijnego Karaimów i o zarządzaniu sprawami duchownymi Karaimów oraz Statut Karaimskiej Gminy Wyznaniowej²². W czerwcu 1923 r. projekt został złożony do urzędu Delegata Rządu w Wilnie celem przesłania go do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publiczne-

rech władców: wielkiego księcia litewskiego Aleksandra Jagiellończyka (17 grudnia 1492 r. w Trokach), króla Zygmunta I Starego (23 listopada 1507 r. w Grodnie), króla Stefana Batorego (15 maja 1579 r. w Wilnie) i króla Władysława IV Wazę (3 grudnia 1646 r. w Warszawie), na temat sytuacji prawnej Karaimów w Koronie i na Litwie w XV–XVIII w., vide: S. Gąsiorowski, op. cit., s. 217–230.

¹⁹ S. Dzieciolowski, *Z dziejów parlamentaryzmu polskiego. Ustawy o muzulmańskim i karaimskim związkach wyznaniowych*, „Kronika Sejmowa” 2001, nr 14 (495), s. 12.

²⁰ Ibidem.

²¹ J. Sawicki, op. cit.

²² I. Zajączkowski, *Akty ustawodawcze o Karaimskim Związku Religijnym w Rzeczypospolitej Polskiej*, „Myśl Karaimska” 1937–1938, t. XII, z. 12, s. 73.

go (dalej: MWRiOP). Brak religijnego zwierzchnictwa wiernych, który reprezentowałby społeczność karaïmskà wstrzymał prace legislacyjne. W zwiàzku z potrzebà powołania prawnego reprezentanta 11–12 czerwca 1927 r. w Haliczu odbyła siê Konferencja Gmin Karaïmskich, a w jej nastêpstwie w Trokach odbył siê Wszechpolski Zjazd Delegatów Ludnoœci Karaïmskiej, podczas którego dokonano wyboru hachana Karaïmów. Jednomyslnie lecz zaocznie wybrano ówczesnego hachana taurydzkiego Serji Hana Szapszała, którego MWRiOP zatwierdziło dnia 10 listopada 1927 r.²³ Szapszał objàł stanowisko hachana w Trokach i tym samym stanàł on na czele utworzonego samoistnie zwierzchnictwa duchownego dla wyznania karaïmskiego w Polsce.

Projekt *Ustawy o stosunku Państwa do Karaïmskiego Zwiàzku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej* został przygotowany przez Komisjê Oœwiatowà Sejmu RP IV kadencji, po dÅugotrwaÅych rozmowach z przedstawicielem Karaïmskiego Zwiàzku Religijnego. Na 9 posiedzeniu dnia 7 lutego 1936 r. projekt *Ustawy* zreferowaÅ poseÅ Jakub Hoffman, który okreœliÅ wyznanie karaïmskie jako *jeden z rzadkich kamieni na caÅej kuli ziemskiej, a tym bardziej rzadki na terenie Rzeczypospolitej*²⁴. Po zapoznaniu siê z treœcià projektu *Ustawy* nie zgÅoszono Åadnych zastrzeÅeÅ, w zwiàzku z czym marszaÅek poddaÅ ustawê pod gÅosowanie jako caÅoœÅ. Projekt *Ustawy* przyjàto zaraz w pierwszym, drugim i trzecim czytaniu. Zgodnie z ówczesnà procedurà gÅosowano poprzez powstanie z miejsc, marszaÅek stwierdziÅ, Åe wiêkszoœÅ posÅów wstaÅa ze swoich miejsc i tym samym Sejm projekt ustawy uchwaliÅ.

Na posiedzeniu Senatu IV kadencji w dniu 6 marca 1936 r. obradom przewodniczyÅ marszaÅek Aleksander Prystor, obecny byÅ takÅe Wojciech A. ÅwiêtosÅawski minister WyznaÅ Religijnych i Oœwiecenia Publicznego. Sprawozdanie Komisji Prawniczej o projekcie *Ustawy* przedstawiÅ senator Tadeusz StanisÅaw MÅodkowski. Zatwierdzony projekt *Ustawy* przekazano do Sejmu i na jego 21 posiedzeniu, w dniu 17 marca 1936 r. jako 10 punkt po-

²³ *Pismo Ministerstwa WyznaÅ Religijnych i Oœwiecenia Publicznego z dnia 10 XI 1927, L. 7326/27.*

²⁴ S. DziêcioÅowski, op. cit., s. 10.

rzządu dziennego został przyjęty do realizacji.

W wyniku prac legislacyjnych projekt *Ustawy* uzyskał akceptację Izby Ustawodawczych i dnia 24 kwietnia 1936 r. został ogłoszony w Dzienniku Ustaw RP Nr 30, pod poz. 241 jako *Ustawa z dnia 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Karaimskiego Związku Religijnego Rzeczypospolitej Polskiej*²⁵. Ustawa wchodziła w życie wraz z dniem jej ogłoszenia i została podpisana przez: prezydenta RP Ignacego Mościckiego, prezesa Rady Ministrów Mariana Zyndram-Kościątkowskiego, ministra Spraw Wewnętrznych Władysława Raczkiewicza oraz ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego W. A. Świątosławskiego.

26 kwietnia 1936 r. w sali konferencyjnej Wileńskiego Urzędu Wojewódzkiego Minister WRiOP W. Świątosławski uroczystie wręczył hachanowi S. Szapszałowi oprawione egzemplarze Dziennika Ustaw ze statutami związku religijnego i przekazał mu odznakę komandorii z gwiazdą Orderu Polonia Restituta²⁶. Minister wskazał na wagę uregulowanych spraw prawnych oraz podkreślił działania Państwa jako kontynuację dawnej polskiej tradycji tolerancji i równouprawnienia.

Ustawa dawała silne podstawy prawne do funkcjonowania religijnego i kulturalno-oświatowego społeczeństwa karaimskiej w Polsce. Uzupełnieniem Ustawy było rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 26 sierpnia 1936 r. o uznaniu *Statutu Karaimskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej*²⁷.

²⁵ *Ustawa z dnia 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Karaimskiego Związku Religijnego Rzeczypospolitej Polskiej*, „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1936, nr 30, poz. 241.

²⁶ W materiałach źródłowych podaje się datę uroczystości wręczenia hachanowi Szapszałowi egzemplarzy Dziennika Ustaw RP z aktem prawnym 26 czerwca 1936 r. (I. Zajączkowski, op. cit., s. 74), lub 3 grudnia 1934 r. („Myśl Karaimska” 1935-1936, t. X, z. 11, s. 115). Wręczenie dokumentów prawnych odbyło się 26 kwietnia 1936 r. (S. Pilecki, *70-lecie ustawy sejmowej dotyczącej Karaimów*, „Awazymyz” 2006, nr 1(12), s. 17), wówczas też *Ustawę o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego Rzeczypospolitej Polskiej* otrzymał Muftii Jakub Szynkiewicz. Vide: S. Dzieciolowski, op. cit., s. 17; „Przegląd Islamski” 1936, z. 1-3, s. 21-22; „Wschód – Orient” 1936, nr 30, s. 96.

²⁷ *Statut Karaimskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej* (dalej: „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1936, nr 72, poz. 518).

Akty prawne regulujące życie religijne Karaimów w Drugiej Rzeczypospolitej

Ustawa z dnia 24 kwietnia 1936 roku o stosunku Państwa do Karaimskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej dawała autonomię w działaniach podejmowanych przez Karaimski Związek Religijny w Rzeczypospolitej Polskiej, który to w myśl prawa posiadał własny ustroj, był samodzielny i nie zależny od jakichkolwiek władz duchownych albo świeckich. Zwierzchnią władzę w Karaimskim Związku Religijnym sprawował Hachan Karaimski w Rzeczypospolitej Polskiej, któremu powierzono naczelny nadzór nad sprawami wyznania, opiekę nad całym duchowieństwem karaimskim i pieczę nad potrzebami religijnymi społeczności. Stanowisko hachana było dożywotnie, a jego siedzibę ustanowiono w Wilnie. Szczegółowy zakres zadań hachana znajdował się w *Statucie Karaimskiego Związku Religijnego RP*. Do kompetencji hachana poza uprawnieniami przewidzianymi w Ustawie należały zadania zapisane w *Statucie*, do których należało: decydowanie w sprawach wiary, moralności i praktyk religijnych, a także w sprawach wewnętrznego zarządu; organizacja i ogólne kierownictwo sprawami wyznania; zwierzchni nadzór nad duchowieństwem oraz nad wszystkimi władzami i instytucjami duchownymi Karaimskiego Związku Religijnego oraz zwierzchni nadzór nad zarządem wszelkiego mienia ruchomego i nieruchomego Związku jak kienesy, domy modlitwy, cmentarze itp.; reprezentowanie Karaimskiego Związku Religijnego wobec władz państwowych, wobec kościołów i innych związków religijnych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej tudzież wobec karaimskich związków religijnych zagranicznych; czuwanie nad porządkiem nabożeństw i nad wykonywaniem posług religijnych przez duchowieństwo; czuwanie nad prawidłowością wyborów duchownych i członków zarządów karaimskich gmin wyznaniowych; opieka nad nauczaniem religii, zakładanie w karaimskich gminach wyznaniowych zakładów dla celów religijnych; decyzje o nabywaniu, zbywaniu lub obciążaniu majątku ruchomego i nieruchomego, należącego do Karaimskiego Związku Religijnego; decyzje co do podziału i bliższego przeznaczenia dochodów, otrzymywanych z majątku

nieruchomego „Kiorklu Sała”, położonego w gminie Nowe Troki, powiatu wileńsko-trockiego; wizytacja gmin wyznaniowych; udzielanie zezwoleń na budowę kienes, zakładanie, rozszerzanie i zamykanie cmentarzy; zawieszanie w czynnościach duchownych karaimskich, usuwanie ich ze stanowisk i pozbawianie godności duchownej; wydawanie szczegółowych przepisów i regulaminów w sprawie wykonywania postanowień Statutu niniejszego; sądownictwo w sprawach małżeńskich; przedstawianie wniosków o upoważnienie hazzanów do prowadzenia ksiąg stanu cywilnego²⁸.

Hachan reprezentował społeczność karaimską wobec władz państwowych, kościołów i innych związków religijnych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej oraz uczestniczył w kontaktach ze związkami karaimskimi poza granicami kraju. W przypadku niemożności sprawowania funkcji hachana, mógł on być zastąpiony przez hazzana, któremu nadawał godność Ułtu-Hazzana, a w przypadku jego braku zadania hachana przejmować miał Hazzan m. Nowe Troki. Wybór hachana był dokonywany na Zjeździe w Nowych Trokach przez urzędujących hazzanów oraz delegatów karaimskich gmin wyznaniowych w obecności przedstawiciela Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego²⁹. Osoba na stanowisko hachana była zatwierdzana przez Prezydent Rzeczypospolitej na wniosek ministra WRiOP, a przed objęciem urzędu elekt składał przed ministrem WRiOP lub jego przedstawicielem przysięgę, w której podkreślano jego lojalność wobec Rzeczypospolitej i odpowiedzialność za społeczność karaimską.

Przed Bogiem Wszechmogącym i Jego Dziesięciorgiem Przykazań przysięgam i obiecuję, jako Hachan Karaimski, wierność Rzeczypospolitej Polskiej. Przysięgam i obiecuję, iż z zupełną lojalnością szanować będę Rząd, ustanowioną Konstytucję, że nie będę uczestniczył w żadnym porozumieniu ani nie będę obecny przy żadnych naradach, które by mogły przynieść szkodę Państwu Polskiemu lub porządkowi publicznemu, i nie pozwolę memu duchowieństwu uczestniczyć w takich poczynaniach. Dbając o dobro

²⁸ „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1936, nr 72 poz. 518, art. 3, pkt 2.

²⁹ J. Dębski, *Karaimska mniejszość wyznaniowa na Litwie i w Polsce*, Istorija ir Kultura: Lietuva ir Lenkija, Acta Historica Universitatis Klaipedensis XV, s. 167.

*i interes Państwa, będę się starał o uchylenie od niego wszelkich niebezpieczeństw, o których wiedziałbym, że mu grożą*³⁰.

Po zaprzysiężeniu hachan otrzymywał od ministra WRiOP dekret prezydenta Rzeczypospolitej o zatwierdzeniu wyboru i obejmował swój urząd.

Organem doradczym hachana był Karaimski Zarząd Duchowny z siedzibą w Nowych Trokach, zwoływany przez niego według potrzeb. Zarząd składał się z dwóch członków mianowanych przez hachana spośród urzędujących hazzanów.

Nadzwyczajnym organem doradczym hachana był Wielki Karaimki Zarząd Duchowny, zwoływany przez hachana w sytuacji wyjątkowej, w którego skład wchodził wszyscy urzędujący hazzanowie i świeccy zaproszeni przez hachana. Hachana miał obowiązek powiadomić wojewodę, o decyzji dotyczącej zwołania Wielkiego Zarządu Duchownych.

Do zadań hachana należało tworzenie lub znoszenie gmin wyznaniowych na terenie Rzeczypospolitej w celu zaspokajania potrzeb religijnych Karaimów. Na czele gminy wyznaniowej stał hazzan i jego pełnomocnik oraz zastępca szamasz, którzy byli wybierani przez ogólne zebranie członków karaimskiej gminy wyznaniowej i zatwierdzani przez hachana. Pomocnikami szamaszów byli ochuwczu, których mianował hachan. Osoby na stanowisko hazzana, szamasza i ochuwczu po uzyskaniu akceptacji ze strony wojewody, składali przysięgę:

*Ja...obiecuję i przysięgam Panu Bogu Wszechmogącemu przed Jego Dziesięciorgiem Przykazań na powierzonym mi urzędzie Hazzana (Szamasza) być wiernym, posłusznym i oddanym Państwu Polskiemu, przepisów prawa strzec pilnie, dobro i pożytek Państwa mając zawsze przed oczyma; w powierzonych mej pieczy wiernych szacunek i wierność dla Państwa wzmacniać, zalecając posłuszeństwo wobec władz i praw; zasady wiary w ich moralności i w ich serca wszczepiać, dążąc do uczynienia z nich dobrych i prawych obywateli kraju*³¹.

³⁰ „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1936, nr 30, poz. 241, art. 9.

³¹ „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1936, nr 30, poz. 241, art.14.

Do obowiązków hazzana zgodnie ze *Statutem Karaimskiego Związku Religijnego* należało wykonywanie pod nadzorem hachana czynności duchownych oraz zaspokajanie religijnych potrzeb wiernych swej gminy przez odprawianie nabożeństw, wypełnianie posług religijnych, nadawanie imion, udzielanie ślubów, grzebanie zmarłych³². Natomiast zadania szamasza określone w ustawie wewnętrznej miały charakter wspierający hazzana poprzez asystowanie w świątyni i pomoc w odprawianiu nabożeństw, komunikowanie prośb wiernych hazzanowi, pomoc w wykonywaniu posług religijnych wewnątrz świątyni, jak również nadzór nad porządkiem i czystością świątyni³³. Ochuwczu zaś brali udział w wypełnianiu posług religijnych w domach żałoby i w razie nieobecności szamaszów wypełniali wszystkie ich obowiązki w świątyni³⁴.

W razie szkodliwości dla Państwa terytorialnie właściwy wojewoda mógł zażądać od hachana usunięcia osoby z powierzonej mu funkcji hazzana, szamasza lub ochuwczu. Hachan w każdej kwestii miał możliwość odwołania się do MWRiOP.

Na stanowiska duchowne mogli ubiegać się tylko kandydaci, którzy nie byli prawnie sądzeni, posiadali obywatelstwo polskie, znali język polski w słowie i piśmie³⁵, odpowiadali wymaganiom przepisów wyznania karaimskiego oraz osiągnęli 25 lat życia (stanowisko hazzana) lub 23 lat życia (stanowisko szamaszów)³⁶. Hachan, hazzan i szamasza korzystali ze wszystkich uprawnień jakie ustawodawstwo polskie zapewniało osobom duchownym z wyznań prawnie uznanych. Do zadań hazzanów należało prowadzenie w swojej gminie wyznaniowej ksiąg metrykalnych w języku polskim.

³² „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1936, nr 72, poz. 518, art. 20.

³³ Ibidem, art. 21.

³⁴ Ibidem, art.23.

³⁵ Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego mógł w szczególnych przypadkach zwolnić z wymogów dotyczących czynnej znajomości języka polskiego. „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1936, nr 30, poz. 241, art.16, pkt. 3.

³⁶ Art. 25, pkt. 2, *Statut ...*, „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1936, nr 72, poz. 518.

Ponadto do zadań hachana należały kwestie związane z nauką religii, na co zwracał uwagę artykuł 26 *Ustawy*:

Nauka religii dla młodzieży wyznania karaimskiego w zakładach naukowych, których program obejmuje kształcenie młodzieży poniżej lat 18-tu, utrzymanych w całości lub części przez Państwo lub ciała samorządowe, jest w ramach przepisów państwowych obowiązkowa i jest udzielana przez nauczycieli, mianowanych przez władze szkolne spośród osób, posiadających kwalifikacje, ustalone przez przepisy państwowe, oraz upoważnienie Hachana do nauczania religii³⁷.

Nauczycielami religii karaimskiej w zakładach religijnych w gminach wyznaniowych mogli być hazzani i azamaszowie, którzy posiadali kwalifikacje a wszyscy nauczyciele religii karaimskiej musieli posiadać upoważnienie od hachana do nauczania³⁸. Hachan miał również wpływ na organizację roku szkolnego, w której uwzględniano święta karaimskie. Młodzież szkolna wyznania karaimskiego była zwalniana z zajęć szkolnych na czas dni świątecznych, które ustalało Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego na wniosek hachana³⁹.

Ustawa oraz *Statut* określały także relacje pomiędzy Karaimami a państwem. Zwracano szczególną uwagę na odpowiednie obchodzenie uroczystości państwowych. Duchowni i wierni Karaimskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej podczas nabożeństwa modlili się za pomyślność Rzeczypospolitej.

W sobotę duchowni podczas nabożeństwa będą odmawiać modlitwę za pomyślność Rzeczypospolitej i Jej Prezydenta, a w dni świąt państwowych odprawią uroczyste nabożeństwo na intencję Rzeczypospolitej, Jej Prezydenta, Rządu i Wojska⁴⁰.

Ponadto akty ustawodawcze regulowały także kwestie mająt-

³⁷ „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1936, nr 30, poz. 241, art. 26.

³⁸ „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1936, nr 72, poz. 518, art. 39, pkt. 2.

³⁹ „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1936, nr 30, poz. 241, art. 27, pkt. 2.

⁴⁰ Ibidem, art. 27.

ku gmin karaimskich. Karaimski Związek Religijny w Rzeczypospolitej Polskiej posiadał osobowość prawną i mógł w granicach powszechnie obowiązujących przepisów państwowych nabywać, zbywać, obciążać, zarządzać i rozporządzać swoim majątkiem ruchomym i nieruchomym dla swoich celów wyznaniowych i dobroczynnych.

Podsumowanie

Karaimi stanowili najmniejszą mniejszość niechrześcijańską a poprzez swoje działania wpisali się w mozaikę kulturową Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Karaimi jako obywatele Polski podlegali ustawie zasadniczej, prawom zapisanym w Konstytucji i jednocześnie jako mniejszość prawnie uznana posiadająca swojego reprezentanta funkcjonowali na podstawie aktów ustawodawczych o Karaimskim Związku Religijnym.

Wobec małej liczebności, postawy lojalności wobec państwa polskiego rząd podejmował starania o uregulowanie sytuacji prawnej społeczności karaimskiej. Jednocześnie sami Karaimi zdając sobie sprawę z potrzeby prawnego usankcjonowania praktyk religijnych i działań kulturalno-oświatowych tworzyli projekty ustaw i angażowali się w prace legislacyjne.

W 1935 r. Sejm IV kadencji podjął zainicjowaną przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego kwestię uregulowania prawnej sytuacji dwóch niechrześcijańskich grup religijnych: muzułmańskiej i karaimskiej, czego efektem był dekret Prezydenta RP o *Stosunku Państwa do Karaimskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej* z dnia 24 kwietnia 1936 r. Niniejsza Ustawa uwzględniała wymogi współczesności polskiej oraz potrzeby wyznaniowe Karaimów, opracowana była w porozumieniu z hachanem Serają Szapszałem, jako prawnym reprezentantem tego wyznania, zgodnie z artykułem 115 ustęp drugi Konstytucji z dnia 17 marca 1921 r., który to artykuł zachowany został w mocy przez artykuł 81 *Ustawy Konstytucyjnej* z dnia 23 kwietnia 1935 r.

Ustawa z jednej strony umożliwiała swobodne wypełnianie obrzędów religijnych przez Związek Karaimski a z drugiej strony zapewniała państwu ingerencję jeżeli zaszłaby taka potrzeba.

Karaimski Związek Religijny miał możliwość korzystania z pełnej wolności zrzeszania się w ramach praw obowiązujących w ustawie wewnętrznej czyli Statucie Karaimskiego Związku Religijnego zatwierdzonego przez Radę Ministrów, który wraz z *Ustawą o stosunku Państwa do Karaimskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej* stanowiły podstawę prawną funkcjonowania i organizacji Związku.

Opracowanie i zatwierdzenie aktów ustawodawczych o Karaimskim Związku Religijnym było niewątpliwie jednym z sukcesów działań prawnych podejmowanych w Drugiej Rzeczypospolitej w stosunku do mniejszości wyznaniowych. Spośród 42 związków wyznaniowych w sposób zgodny z konstytucją i prawem wyznaniowym, sytuację prawną uregulowano jedynie siedmiu wyznanom⁴¹. Karaimi byli jedną z nielicznych grup wyznaniowych, której uregulowano sytuację prawną. Świadczy to o życzliwości i chęci wsparcia społeczności karaimskiej, która zapewne była ważnym elementem w polityce państwa polskiego okresu międzywojennego.

Sytuacja prawna Karaimów w Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej w świetle aktów ustawodawczych

(Streszczenie)

Celem artykułu jest opisanie sytuacji prawnej Karaimów w okresie międzywojennym. Karaimi w Drugiej Rzeczypospolitej byli zaliczani do najmniejszej grupy religijnej, która liczyła mniej więcej 100 osób, zamieszkiwali Wilno, Troki, Łuck i Halicz. Karaimi posługiwali się własnym językiem i własną religią - karaimizmem. W Drugiej Rzeczypospolitej Karaimi włożyli dużo wysiłku, żeby uregulować swoją sytuację prawną. Ustanowienie przepisów prawnych umożliwiło Karaimom rozwój działalności kulturalno-oświatowej, bardzo intensywnej i zróżnicowanej w Drugiej Rzeczypospolitej.

⁴¹ J. Grzesik, *Zarys położenia prawnego mniejszości wyznaniowych w Polsce*, Lublin 2002, s. 18.

Legal situation of the Karaims in the Second Polish Republic in the light of legislative acts

(Summary)

The aim of present article is to describe legal situation of Karaims in the Second Polish Republic. Karaims were one of the smallest religious groups in the Second Polish Republic (approximately 1000 people). They inhabited Vilnius, Trakai, Lutsk and Halych. They used own language and practiced own religion - Karaism. They prepared legal acts and struggled to change their legal situation. Establishing legal rules allowed Karaims to develop diverse cultural and educational activity in the Second Polish Republic.

Bibliografia

Dzienniki urzędowe

„Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1921, 1936.

Prasa

„Przegląd Islamski” 1936.

„Wschód – Orient” 1936.

„Myśl Karaimska” 1935-38.

Literatura

Brzeziński F., *Prawa mniejszości Komentarz do Traktatu z dn. 28 czerwca 1919 r. pomiędzy Polską a Głównymi Mocarstwami*, Warszawa 1920.

Chałupczak H., Browarek T., *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 2000.

Dębski J., *Karaimska mniejszość wyznaniowa na Litwie i w Polsce, Istorija ir Kultura: Lietuva ir Lenkija*, Acta Historica Universitatis Klaipedensis XV.

Dubiński A., *Caraimica Prace karaimoznawcze*, Warszawa 1994.

Dzięciołowski S., *Z dziejów parlamentaryzmu polskiego. Ustawy o muzułmańskim i karaimskim związkach wyznaniowych*, „Kronika Sejmowa” 2001, nr 14 (495).

Gaşiorowski S., *Karaimi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII wieku*, Kraków-Buda-

peszt 2008.

Grzesik J., *Zarys położenia prawnego mniejszości wyznaniowych w Polsce*, Lublin 2002.

Hołuszko M., *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce*, Warszawa 1992.

Karaimi III Pieniężnieńskie Spotkania z Religiami: (materiały z sesji naukowej), red. A. Dubiński, E. Śliwka, Pieniężno 1987.

Karaimi, red. B. Machul-Telus, Warszawa 2012.

Kissinger H., *Dyplomacja*, Warszawa 1996.

Ludy i języki świata, PWN Leksykon, red. K. Damm, A. Mikusińska, Warszawa 2000.

Mauersberg S., *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968.

Pełczyński G., *Karaimi polscy*, Poznań 2004.

Pełczyński G., *Najmniejsza mniejszość. Rzecz o Karaimach polskich*, Warszawa 1995.

Pilecki S., *70-lecie ustawy sejmowej dotyczącej Karaimów*, „Awazymyz” 2006, nr 1(12).

Sawicki J., *Studia nad położeniem prawnym mniejszości wyznaniowych*, Warszawa 1937.

Smoliński J., *Karaimi i bożnica ich w Łucku*, Warszawa 1912.

Tomaszewski J., *Mniejszości narodowe w Polsce w XX wieku*, Warszawa 1991.

Tomaszewski J., *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w latach 1918 – 1939*, Warszawa 1985.

Tomaszewski J., *Rzeczpospolita wielu narodów*, Warszawa 1985.

Zajączkowski I., *Akty ustawodawcze o Karaimskim Związku Religijnym w Rzeczypospolitej Polskiej*, „Myśl Karaimska” 1937–38, t. XII, z. 12.

Żarnowski J., *Polska 1918 – 1939. Praca – technika – społeczeństwo*, Warszawa 1990.

Żarnowski J., *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1973.

Żarnowski J., *Spółeczeństwo i kultura II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1982.

Żarnowski J., *Spółeczeństwo Polski międzywojennej*, Warszawa 1969.

Żarnowski J., *Spółeczeństwo polskie Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1973.